

1923-1941 Yıllarında Yugoslav Dıplomasisı Raporlarında ve Basında Türkiye Cumhuriyeti Ekonomisinin Modernizasyonu

Vladan Vırıjević*

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması, tüm devletin ve toplumun fizyonomisinin genel olarak değiştirilmesini amaçlayan reform projeleri, yani modern Avrupa biçim ve modellerinin benimsenmesi, Yugoslav diplomatik yetkililerinin ve aynı zamanda genel halkın yoğun ilgisiyle karşılandı. 20. yüzyılın 20'li yıllarının ikinci yarısındaki ilişkiler karşılıklı yakın siyasi, askeri, ekonomik, kültürel ve diğer ilişkilerin kurulmasından sonra da güçlendi. Yugoslav hükümeti, ekonomi alanında karşılıklı iş birliği kurmakla çok ilgilendiği için Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomi alanındaki bütün faaliyet ve gelişmeleri dikkatlice takip etti.

Bütün dikkatlerin odağı geçen yüzyılın 20'li ve 30'lu yıllarında Kemalist hükümet tarafından uygulanan, örneğin metalurji sektörü fabrikaları, kimya birimleri, gıda endüstrisi vb. büyük endüstriyel tesislerin inşaat projeleri gibi modernizasyon değişiklikleri üzerineydi. Ayrıca hem iç hem de dış pazarlarda üretim planlaması, fiyat düzenlemesi ve ürünlerin tanıtımı alanında devletin güçlü etkisi altında gerçekleşen ekonomik yönetim modelinin yeniden yapılandırılması, Yugoslav ekonomi uzmanlarının büyük ilgisini çekti. Özellikle 20. yüzyılın 30'lu yılların başındaki dünya ekonomik krizi sırasında Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomik koşullarını analiz ederken ulaştığı sonuçlar, o dönemde Yugoslavya Krallığı ekonomisi üzerindeki sonuçlarının hafifletilmesine önemli ölçüde katkıda bulunmuştur.

Çalışmamız, Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı hükümetin kaynaklarından elde edilen Yayınlanmamış arşiv malzemesi, yani Yugoslavya Krallığı'nın 1929'dan bu yana, iki dünya savaşı arasındaki dönemde Yugoslav basını ve ilgili literatürü esas alınarak gerçekleştirilmiştir.

* Prof. Dr., Priştine Üniversitesi, Felsefe Fakültesi, Tarih Bölümü, Mitroviça/KOSOVA, vladan.virijevic@pr.ac.rs

1914-1918 yıllarındaki Birinci Dünya Savaşı, büyük insan kayıpları ve maddi yıkıma ek olarak, o zamana kadar dünyanın siyasi haritasını önemli ölçüde değiştirdi. Aralarında iki Balkan devleti olan Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı (SHS) ve Türkiye Cumhuriyeti'nin bulunduğu büyük geleneksel imparatorlukların kalıntıları üzerinde bir dizi yeni devlet ortaya çıktı. Güney Slav halklarının 1 Aralık 1918'de birleşmesiyle oluşturulan ve Balkan Yarımadası'nın yaklaşık yarısını (248.666 km²) kapsayan SHS Krallığı (1929'dan beri Yugoslavya Krallığı olarak yeniden adlandırıldı), kuzey, orta ve batı Avrupa'nın Küçük Asya ve Orta Doğu ile doğal bağlantısını temsil ediyordu. Bunun üzerinden önemli kara yolları içinden geçerek bu devletlere uluslararası ilişkilerde olağanüstü bir önem kazandırdı.

Osmanlı Devleti'nin resmî-hukuki mirasçılarında biri olarak, 1920'de Sevr Barış Antlaşması'nın ve 1923'te Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanması sırasında kendisi için belirlenen Osmanlı borcu'nun miktarı ile ilgili anlaşmazlık nedeniyle, SHS Krallığı, Ankara'da Barış ve Dostluk Antlaşması'nın imzalandığı 28 Ekim 1925'te Türkiye Cumhuriyeti ile resmi diplomatik ilişkiler kurdu.¹ Bu, iki ülke arasında yalnızca siyasi değil, aynı zamanda ekonomik, kültürel ve diğer alanlarda da gelecekteki işbirliğinin temelini oluşturdu. Türkiye Cumhuriyeti ile dış ticaret hacmini geliştirmek isteyen,² Belgrad resmi açıklamasında, Türkiye ve SHS Krallığı'nın dünyanın önde gelen yüksek kaliteli ham afyon üreticileri olarak kabul edildiğini göz önünde bulundurarak, diğer ülke pazarlarında karşılıklı rekabeti önlemek ve afyon pazarında ortak operasyonlar uğruna olası işbirliğini sağlamak, ekonomik koşullar hakkında - üretim hacmi, fiyatlar, finans sektörü, vergi ve gümrük düzenlemeleri ve tarifeleri, yasal çerçeveler, trafik koşulları vb. hususiyetler hakkında sistematik olarak veriler topluyordu. Bu veriler, Türkiye'deki SHS Krallığı Yugoslav gazetelerinin diplomatik temsilcileri ve muhabirlerinin faaliyetleri-"sahadan" doğrudan bilgi, Türk devlet ve ekonomik kurumlarının temsilcileriyle yapılan görüşmeler, Türk basınındaki yazıların analizi ile resmi istatistik yayınları ve Türk iş adamlarıyla iş yapan bazı dış ticaret şirketlerinin raporları aracılığıyla yoluyla elde edildi.

1 Arhiv Jugoslavije (AY), Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj Carigrad, Ankara 1890-1945, 370, 6-524, 28. Ekim 1925.

2 İlk Yugoslav-Türk ticaret anlaşması 3 Temmuz 1934'te imzalandı ve "en çok kayırılan ulus" maddesine dayanıyordu. - Boško Đorđević, *Pregled ugovorne trgovinske politike od osnivanja države Srba, Hrvata i Slovenaca do rata 1941. godine (sa dopunom Dr. Save Obradovića o plurilateralnim sporazumima Jugoslavije 1934-1941. i predgovorom akademika Mija Mirkovića)*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1960, s. 212.

SHS Krallığı Ticaret ve Sanayi Bakanlığı'ndaki ekonomi uzmanlarının bir analizine göre, genç Türkiye Cumhuriyeti siyaseti, geçen yüzyılın 20'li yıllarında iktisad ve ekonomi açısından birçok zorluk ve zorlukla karşı karşıya kaldı. Ekonomik bağımsızlık olmadan siyasi bağımsızlığın elde edilmesinin zor olduğunu anlayan Mustafa Kemal Paşa ve en yakın arkadaşları bu yönde kararlı bir yol aldılar. Bu nedenle, Şubat 1923'ün ortalarında, İzmir'de 1135 delegenin katılımıyla, yeni Türk devletinin gelişmesi için bir ekonomik programın hazırlandığı önemli bir kongre düzenlendi. Bu vesileyle kabul edilen - "Ekonomik Sözleşme" belgesinin Türk mevzuatına riayet edeceği - genel ekonomik amaç ve ilkeleri belirlemiş, Türk halkının fedakarlığı ve yurtseverliğinin, üretimin artırılmasının gerekliliği, ekilebilir arazilerin genişletilmesi, maden zenginliğinin çıkarılması ve yabancı sermayeyi çekmenin gerekli olduğu vurgulanarak 12 maddeden oluşuyordu.³ İzmir'deki kongre kararları, yeni Türk hükümetinin bağımsız ekonomi politikasını oluşturmanın başlangıç ilkelerini temsil ediyordu, ancak ulusal ekonominin toparlanma ve uzun vadeli kalkınma yoluna ilişkin açıkça ifade edilmiş bir tutum yoktu. Yani ne liberal ne de devletçi bir yaklaşıma öncelik verilmemiş, ancak en iyi sonuçların "karma" bir ekonomi politikası ile elde edileceği düşünülmüştür.

Birinci Dünya Savaşı sırasında zaten geri kalmış ekonomisi tamamen tükenmiş olan Osmanlı İmparatorluğu'nun olumsuz tarihsel mirası, devasa bütçe açığı ve Batı Avrupa'dan gelen kreditorlere olan yüksek borçluluk oranı ağır bir yük oluşturuyordu. Yeni cumhuriyet otoriteleri, ekonominin ve ekonominin dönüşüm sürecini mümkün olan en kısa sürede, üretimi Türkiye'nin iç ihtiyaçlarını karşılayamayan ilkel bir nitelik taşıyan, %80'i tarıma ve tarıma dayalı olan teorik bir ekonomik model seçme sorunuyla karşı karşıya kaldılar. Bunu gerçekleştirmek için öncelikle yeni bir normatif çerçeve oluşturmak gerekliydi, böylece Türk parlamentosu 1923'ten 1925'e kadar olan dönemde bir dizi yeni yasal reform çözümünü kabul etti. Öncelikle Türkiye'deki yabancı sermaye operasyonlarının esaslarını düzenlediler, ancak sahadaki bir dizi kısıtlayıcı durum nedeniyle bunların büyük bir kısmı "kâğıt üzerinde" kaldı. SHS Krallığı'nın İstanbul Başkonsolosu, Ocak 1926'nın başında Belgrad'daki Konsolosluk Hariciye Nezareti ve Ticaret Dairesi'ne gönderdiği ayrıntılı bir raporda bu konudaki gözlemini dile getirdi:

3 Džengiz Hakov, "Istorija savremene Turske", *BAL-TAM*, Prizren, 2011, 105.

Türkiye, eski rejimde olmayan ekonomik hayatını yurt dışından bağımsız hale getirmek için, mümkün olduğu kadar dış iş birliğinden kurtulmak ve onun yerine iç iş birliğini koymak istemiştir. Niyet tamamen haklı, ancak daha güçlü bir ekonomik hayata sahip birçok ülkede uygulanması zor ve Türkiye’de şu an için neredeyse imkânsız. Sebze ticareti, Yunanların elindeydi ve büyük bir kısmı Türkiye’yi terk etmek zorunda kaldı. İzmir civarında halıcılık gibi birçok ekonomik dal, bunlarla uğraşan iş adamlarının kovulmasıyla adeta yok oldu. Yabancı sermaye, madenlerin çıkarılması sırasında giderek daha zor koşullarla karşılaşılıyor, yabancı uzmanlar ancak kesinlikle ihtiyaç duyulduğu yerde zorluk çekiyor, birçok meslek sadece Türklere ayrılmış durumdaydı. Bankalar ancak Türk vatandaşlarının 2/3’üne sahip, ancak ülkenin ekonomik hayatını ciddi şekilde etkilediğini haklı gösterilebilecek daha birçok şeye sahipse çalışabilir durumda, çünkü güçlü ve hızlı bir ekonomi için büyük ölçüde fonlardan yoksun, ülkedeki uzman kadroların artırılması yanı sıra ülkede hem sermayede hem de profesyonel güçte büyük bir eksiklik var. Aniden uygulanan bu ekonomi politikası, Türk hükûmetinin iyi dileklerinin beklenen sonuçları vermemesine neden oldu.⁴

Raporda ayrıca belirtildiği gibi, hükûmet ekonomide üç hedef belirledi: ülkeyi dışa ekonomik bağımlılıktan kurtarmak, ülkenin ihtiyaçlarını kendi sanayi ürünleriyle karşılamak ve tarım ürünleri pazarını genişletmek.⁵

Aynı şekilde, Türk hükûmetinin ekonomideki yönelimi Novi Sad’ın *Zastava* gazetesi tarafından yayınlandı ve bunlar: yerel para biriminin istikrarı, ulusal borçların geri ödenmesi, bütçenin sürelendirilmesi (konsolidasyonu), Anadolu Demiryolları’nın alımı ve deniz iskeleleri ve demiryolları yapımı oluşturuyordu. Bu nedenle hükûmet, devlet harcamalarını mümkün olduğunca azaltmaya çalışarak sıkı kemer sıkma önlemleri aldı.⁶ Aynı gazetenin belirttiği gibi, 1927 yılında dış faktörlerin etkisini mümkün

4 AY, Yugoslavya Krallığı İstanbul Başkonsolosluğu 1922-1945 (411), 10-57, 6. Ocak 1926.

5 Belgrad’ın prestijli ekonomi dergisi *Narodno Blagostanje*’de yayınlanan analitik metin, ekonomik açıdan bakıldığında, dış etkinin mümkün olan en büyük ölçüde azaltılması konusundaki ısrarın ne kadar verimsiz olduğunu belirtiyor. Belgede, diğer şeylerin yanı sıra, “Türk lirasının ve tüm Türk milli ekonomisinin hastalığı, olağandışı bir durumdan kaynaklanmaktadır” denildi. Yani Türkiye’de milliyetçilik tüm makul sınırları aşmış ve bir tür yabancı düşmanlığı, yabancı olan her şeye karşı düşmanlık halini almıştır. Türk hükûmeti, ulusal gurur ve çıkarların yabancı sermaye almasını engellediği görüşünde birkaç yıldır ayakta duruyor”. – “Обавештајна служба”, *Народно благостање*, 14. Aralık 1929, s. 745.

6 “Модернизирање Турске”, *Застава*, 23. Kasım 1927, s. 3.

olduğunca amorti etmeye, yani dış ticaret dengesini dengelemeye yönelik özel bir çaba vardı.⁷ Bu amaçla, Ankara Ticaret Odası, Şubat 1928'in başlarında, yabancı ortaklarla yapılan her sözleşmenin ayrıntılı olarak incelenmesi ve imzalanmadan önce "Yüksek İktisat Konseyi" tarafından onaylanmasının emredildiği bir karar kabul etti. Bu, yüksek ithalat oranını düşürmeyi amaçlıyordu. Türk ihracat kalemlerinin standardize edilmesi gerekiyordu ve taviz verirken yerli şirketlere öncelik verildi. Hükûmetin "olası tüm önlemlerle" yerli tekstil endüstrisine yardım etmesi gerekiyordu.⁸ Hükûmet ise sürekli olarak özel kapitalist girişimciliğin güçlendirilmesini destekleyen bir politika uygulamış ve 28 Mayıs 1927'de özel girişimcilere sayısız fayda sağlayan bir yasa kabul edilmiştir: şehir bölgeleri dışında sanayi tesislerinin inşası için ücretsiz arazi, yeni şirketler için makine, teçhizat ve hammadde ithalatında gümrük vergilerinden muafiyet, demiryolu ve deniz taşımacılığında nakliye maliyetlerinin %30 oranında azaltılması vb. Ayrıca devlet otoriteleri ve şirketleri ile yerel yönetimler, ithal edilenlerden %10 daha pahalı olsalar bile yerli sanayi ürünlerini almak zorunda kaldılar. Ülke ve buna uygun olarak hükûmete özel teklifler sunmak, dünya ekonomisindeki eğilimleri ve bunların Türkiye ekonomisi üzerindeki etkilerini izlemek için daha verimli hareket etmek ve ekonominin gelişimini hızlandırmak amacıyla, yeni yasaların kabulü için hükûmete önerilerde bulunmak, ülkedeki ekonomik koşulları incelemek üzere değerlendirme ve önerilerde bulunma rolü olan "Yüksek Ekonomi Konseyi" kuruldu. Başlangıçta, başbakan tarafından yönetildi.

Bu hükûmetin sanayileşme politikası çerçevesinde Uşak ve Alpu'da şeker fabrikaları, Adana, Isparta, Kayseri ve Kırşehir'de pamuk işleme fabrikaları, Kozlu ve Kilimi'de maden ocakları, çok sayıda tahıl değirmeni, yağ değirmeni, kereste fabrikası ve gıda sanayi işletmesinin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. İstatistikî verilere göre, 1927 yılında Türkiye'de 256.855 işçi çalıştıran 62.245 sanayi kuruluşu vardı. Ancak, fabrika olarak yalnızca 2.822 şirket ve geri kalanı küçük işletmeler ve zanaat atölyeleri oluşturuyordu.⁹

Her ülkenin ekonomisinin bağımsız gelişimi için bankacılık sektörünün bağımsızlığının çok önemli olduğu gerçeği göz önünde bulundurularak, yani. Kemalist yetkililer finansal istikrarı sağlamak için Türkiye'yi mümkün

7 1926'nın başında Türk hükûmeti, ticaret anlaşması imzalamadığı ülkelerden gelen mallara yönelik ithalat vergilerini sekiz kat artırmaya karar verdi. - AY, 411, 10-57, 6. Ocak 1926.

8 "Економски развитак Турске", *Застава*, 23. Şubat 1928, s. 3.

9 Hakov, *age.*, s. 108.

olduğuncayabancı sermayenin etkisinden kurtarmaya çalıştılar. Yani bankacılık sektöründe Osmanlı İmparatorluğu döneminden itibaren İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya ve Hollanda sermayesi egemen olmuş ve merkez bankası rolünü 1863 yılında kurulan “Osmanlı Bankası” üstlenmiştir. Devlet ve kamu maliyesi konularını düzenlemede büyük zorluklar, sözde Osmanlı devleti borçlarını geri ödeme yükümlülükleri külliyatından kaynaklanmaktaydı. Yabancı alacaklıların büyük oranda Fransa’dan gelen bu yükümlülüklerini yerine getirmek için Paris merkezli Osmanlı Bankası aracılığıyla bir tür kontrol mekanizmasını ellerinde bulundurmaya çalışıyordu. Bu nedenle, 1924 yılında Mustafa Kemal Paşa’nın girişimiyle, deneyimli bir finans uzmanı olan Celal Bayar tarafından yönetilen “İş Bankası” kurulmuştur. Ülkenin endüstriyel kalkınmasını destekleyen, ticarete borç veren, maden kaynaklarının işletilmesi ve banka kredileriyle yabancı sermaye çeken bir kredi kurumu olarak hızla gelişti. 20. yüzyılın 30’lu yılların ortalarında Yugoslavya Krallığı’nın Türkiye’deki ticaret delegesi Dragoslav Mihajlović’e göre, “İş bankası” “savaş sonrası ekonomik faaliyetin temellerini attı”.¹⁰ 1925 yılında, sanayi işletmelerini yönetme ve inşaatlarını teşvik etme görevi olan “Madencilik-endüstri bankası” kuruldu. Yedi yıl sonra “Türk Sanayi Kredi Bankası” olarak adlandırılırken, ertesi yıl “Sümerbank” olarak değiştirildi.¹¹ Tarımsal üretime yönelik teşvikler, 1863’te kurulan “Tarım bankası” (Ziraat Bankası) tarafından finanse edildi. Mihajlović’in belirttiği gibi, “aynı zamanda çiftçileri finanse etmek ve tarım politikasının uygulanmasında hükûmete bol miktarda yardım etmekle yükümlüydü”, banka kooperatiflere tarımsal kredi için destek sağlıyor ve çiftçilere tohum dağıtıyordu.¹² 1930’da Merkez Bankası’nın kurulması özel bir önem taşıyordu. İhraç eden bankanın rolünü yerine getirmiş, yani Türk lirasının değerini korumaya özen göstermiş ve diğer bankalara destek olmuştur. 20. yüzyılın 20’li ve 30’lu yıllarında 39’u özel sermayeli 45 ulusal nitelikteki bankanın kurulmuş olması, bankacılığın modernizasyonu ve iyileştirilmesinin ölçüğü hakkında çok şeyi anlatmaktadır.

Trafiğin ülke ekonomisi için önemini doğru anlayan Kemalist hükûmet, Batı’yı Doğu’ya, Güney’i Anadolu’nun kuzeyine bağlayacak yeni demiryolları inşa etmek için kapsamlı faaliyetler başlattı. Ayrıca yabancı etkisinden kurtulmaya, yani Batı ve Güneydoğu Anadolu ile Ege ve Akdeniz

10 Др Драгослав П. Михајловић, *Privreda savremene Turske*, “Балкански институт”, Београд, 1937, s. 28.

11 “Нова турска индустријска банка”, *Правда*, 27. Еулүл 1933, s. 12.

12 Михајловић, *аgе.*, s. 29.

bölgelerindeki mevcut demiryolu hatlarının mülkiyetini değiştirmeye çalışan hükümet, Almanya, İngiltere ve Fransa'dan şirketlerin sahip olduğu imtiyaz haklarını satın almaya başvurdu. Bu nedenle 1924 yılında, özellikle Sovyetler Birliği ve İran'a giden güzergâhlarda yeni demiryollarının yapımına daha sonraki dönemde başlayan "Anadolu Demiryolları" müdürlüğü kuruldu. Osmanlı İmparatorluğu 60 yılda yaklaşık 4.000 km demiryolu inşa ederken, cumhuriyet yetkilileri 1925'ten 1939'a kadar 3.189 km demiryolu inşa etti.¹³ 1938 yılında Türk demiryolları 23.402.134 yolcu ve 3.640.090 ton mal ve ardından 26.329.320 yolcu ve 4.215.747 ton mal taşıyarak 12,5, yani %18'lik bir büyümeyi temsil etti.¹⁴ Demiryolu trafiğinin iyileştirilmesi için önemli bir dönemeci hükümetin kendisini ithalata bağımlılıktan kurtarmaya çalıştığı Sivas'ta lokomotif ve vagon üretimi için bir fabrikanın inşa etmesi oluşturdu. Demiryollarına ek olarak, modernizasyon kara, deniz ve hava ulaşımı olmak üzere diğer ulaşım çeşitlerini de modernleştirilmeyi hedef aldı. Türkiye'nin 1936 yılındaki karayolu ağı, Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığının son yılındaki uzunluğu olan 18.335 km'ye karşılık, 39.647 km'lik değişen nitelikteki yoldan oluşuyordu.¹⁵ Bu motorlu taşıt sayısını artırmayı mümkün kıldı, böylece 1936'da Türkiye'de 3.650 binek otomobil, çeşitli kapasitelerde 800 otobüs ve 4.450 kamyon vardı.¹⁶ Kemalist yetkililer deniz trafiğini iyileştirmek, İstanbul, İzmir, Sivas, Trabzon ve Karadeniz, Ege ve Akdeniz kıyılarındaki diğer yerlerdeki limanların kapasitelerini genişletmek için çok çaba harcadılar. Ulaştırma alanındaki en büyük modernizasyon adımını temsil eden şey, hava trafiğinin organizasyonuydu. Ankara-Eskişehir-İstanbul ve Ankara-Kayseri-Diyarbakır düzenli hatlar düzenleyen "Devlet Havacılık İdaresi" kuruldu.

Daha önce de belirtildiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu, tarımsal üretimin ilkel bir şekilde organize edildiği, son derece baskın bir tarımsal karaktere

13 1925'ten 1934'e kadar olan dönemde inşa edilen en önemli demiryollarından bazıları şunlardır: Ankara-Kayseri-Sivas (603 km), Samsun-Sivas (377 km), Sivas-Erzurum (364 km), Kütahya-Balıkesir (253 km), Kayseri-Ulukamla (173 km), Fevzi Paşa-Malatya-Elazığ (370 km) ve Samsun-Çarşamba (36 km).- AY, 411, 10-328, 10. Nisan 1934.; "Освећење пруге Сивас-Ерзерум", *Време*, 25. Ekim 1939, s. 4.

14 "Стање железничког саобраћаја у Турској", *Време*, 6. Aralık 1940, s. 6.

15 Cumhuriyet makamları yaklaşık 10.000 km yeni yol inşa etti, yaklaşık 7.000 km'yi tamamen yeniden inşa etti ve 1936'da 10.000 km'lik yeni tasarlanmış yollarda çalışma yapıldı. - "Моторизација саобраћаја земаља југоисточне Европе нагло се развија", *Народно благостање*, 21. Ocak 1939, s. 40.

16 *Ibidem*.

sahip bir ülkeydi, bu nedenle ürünlerin miktar ve kalitesi düşük seviyede idi. Modern agroteknik önlemlerin düşük düzeyde uygulanması ve mekanize toprak işleme ile bu şekilde düzenlenen üretim, büyük ölçüde iç tüketimin ihtiyaçlarını karşılamada başarısız oldu. 1912-1918 savaş yıllarında kırsal nüfusun yaşadığı büyük kayıplar nedeniyle geniş araziler işlenmemiş olarak kaldı.

Nüfusu beslemek için tahıl yurtdışından ithal edildi, daha sonra önemli bir ihracat kalemi haline gelecek olan güney meyveleri ve çayının üretimi sembolikti. Yapay gübrelerin kullanımı, toprak sulaması ve diğer modern agroteknik önlemler tamamen bilinmiyordu. Bu durum nedeniyle, yeni kurulan cumhuriyet otoriteleri, iç pazarın ihtiyaçları için yeterli miktarda gıda sağlanmasının yeni ekonomi politikasının mutlak önceliği olduğunu anladılar. Bunu başarmak için geleneksel üretim modelini değiştirmek, yani gelişmiş ülkelerde uygulanan modern tarımsal üretim başarılarını benimsemek için çok emek, çaba ve fon yatırmak gerekiyordu. Bu amaçla, hükümet, belirli koşullarda en iyi sonuçları sağlayabilecek mahsulleri ve hayvan türlerini sistematik olarak yetiştirmek için profesyonel personel yetiştirmek ve iklim ve meteorolojik koşullar ile tarım arazilerinin kalitesini incelemek için büyük ölçekli bir proje başlatılması önerildi. Bu nedenle, 20. yüzyılın 20'li yaşlarının ortalarında, yabancı tarım okullarında ve kolejlerinde tahsil görmeleri için birkaç yüz genç adam gönderildi ve Almanya ve Sovyetler Birliği'nden uzmanlar Türkiye'de tarım sınıfları düzenlemek, bitki türü özellikleri ve tarımı incelemek için işe alındı.¹⁷ Ankara'da, doğa bilimleri, tarım, veterinerlik ve tarım sanayii olmak üzere dört alanda çalışmaların yapıldığı bir Ziraat Enstitüsü açıldı. Eğitim, çoğunlukla Almanya'dan olmak üzere yurtdışından uzmanlar tarafından yürütüldü ve modern laboratuvarlarla donatıldı. 1923'te Bursa'da açılan ziraat okuluna ek olarak yurt dışından gelen yetişmiş uzmanların ardından İzmir, İstanbul ve Adana'da üç tane, Erzincan, Diyarbakır, Adana ve Bursa'da ipek işleme okulları ve ayrıca hizmet verdikleri köylerde okutman rolüne sahip olacak öğretmenlerin eğitimi için çok sayıda kurs açıldı. Ayrıca köylülere ücretsiz olarak dağıtılan çok sayıda profesyonel kitap ve broşür yayınlandı. Tohum materyalinin kalitesinin bilimsel yöntemlerle artırılması amacıyla Ankara,

17 Ünlü Alman botanikçi Kurt Krause ve Sovyetler Birliği'nden seçkin profesör P.M. Zhukovsky, uzun araştırmalardan sonra, içinde başarıyla yetiştirilebilecek Anadolu bölgesi çeşitli bitki türlerini tanımladığı "Tarım Türkiye" kitabını yazarak bu araştırmayla meşgul oldular. – "Научна обнова турске пољопривреде", *Политика*, 6. Aralık 1933, s. 2.

Eskişehir, Adapazarı, Adana ve Yeşilköy'de tohum seçme istasyonları düzenlendi.¹⁸ Hükümet, modern tarım makinelerinin satın alınması için önemli fonlar ayırdı, öyle ki, Belgrad'daki günlük *Politika* gazetesine göre, Aralık 1933'ün başında çiftçilere 7.677 modern pulluk ve 221 traktör dağıttı. Sığır ırklarının iyileştirilmesi ve hayvancılık üretiminin kalkındırılmasına çok yatırım yapıldı, bu nedenle Karacabey, Sultansuyu ve Çukurova'da safkan at yetiştirme ahırları oluşturuldu ve Karacabey, Sultansuyu, Çiftler ve Konya sığır seçme istasyonları kuruldu.¹⁹ Tarımın iyileştirilmesi ve modernizasyonuna yönelik bütçenin büyük bir kısmı hidrolojik işler yani sulama için, yani sulak alanların boşaltılması ve sulama için sulama sistemleri inşa edilmesi için kullanıldı.

1930'ların başında, özellikle tarım ekonomisine sahip ülkeleri olumsuz etkileyen ekonomik krizin etkisi altında, Türk hükümeti ülkenin ekonomik yapısını değiştirmeye karar verdi. Bu nedenle, önde gelen Yugoslav ekonomi çevrelerinde yorumlandığı gibi, Harvard Üniversitesi'nde ünlü profesör, "göreceli gerilik teorisinin yaratıcısı, Sovyetler Birliği deneyimi ile Alexander Gershenko tarafından geliştirilen sanayileşme modelinin bir bileşimi olarak yorumlanan ekonominin millileştirilmesi kavramına başvurmaya karar verdi.²⁰ Pratikte bu "kendisini yöneteceği bir dizi sanayi işletmesi kuracak, ancak bu işletmeler kapitalist ilkeler üzerinde ve özel işletmelerle serbest rekabet içinde çalışacak" anlamına geliyordu.²¹ Ekonomi ve ekonomi alanındaki konularda uzmanlaşmış *Narodno Blagostanje* gazetesi, Türkiye Tarım Bakanı'nın açıklamasını alıntılararak, nihai hedefin "Türkiye'nin

18 Bu nedenle pamuğun kalitesini artırmak amacıyla Nazili'de deneme istasyonu kurulmuş, Sakarya nehri vadisinde Elazığ ve Malatya illerinde daha kaliteli pamuk çeşitlerinin olduğu alanlar ekilmiştir.- "Унапређење привреде у Турској", *Привредни преглед Консуларно-привредног одељења Министарства иностраних послова*, 2. Mart 1935, 614.

19 "Научна обнова турске пољопривреде", *Политика*, 6. Aralık 1933, s. 2.

20 Gerschenkron'un teorisine göre, devletin sanayileşmeyi teşvik etme faktörünü vurguladı. Bu, başta siyasi ve askeri güç olmak üzere kalkınmada diğerlerinin gerisinde kalan ülkelerin liderlerinin bunu sanayileşme ile telafi etmeye çalıştıkları anlamına geliyordu. Bu tür durumlar genellikle kaybedilen savaşlardan sonra ya hızla gelişmesi ya da ortadan kalkması gerektiği netleştiğinde ortaya çıkar. Bir ülkenin geri kalmışlığı ne kadar büyükse, gelişmiş ülkelerin üretkenlik ve teknolojik düzeyine en kısa sürede ulaşabilmek için o zaman daha büyük sanayi tesisleri inşa edilir veya en modern sanayiler (kimya, elektroteknik vb.) başlatılır. Предраг Ј. Марковић, "Теорија модернизације и њена критичка примена на међуратну Југославију и друге источноевропске земље", *Годишњак за друштвену историју*, S 1, 1994, s. 18.

21 "Петогодишњи план у Турској", *Народно благостање*, 3. Mart 1934, s. 7.

ülkede ihtiyaç duyduğu tüm malların bağımsız olarak üretilmesi ve ihraç edemediği tüm bu hammaddelerin işlenmesi olduğu sonucuna vardı.²² Türk ekonomisinin millileştirilmesi sürecini “yerinde” takip eden Dragoslav Mihajlović, Türkiye’nin Sovyetler Birliği ile ekonomik ilişkilerinin yoğunlaştığını gözlemleyerek, Kemalistlerin “ruhta çok ileri” oldukları ve olumlu olan bu yöntemleri uyguladıkları sonucuna vardı. Sovyetler Birliği’ndeki etkilerinin altını çizerek, “Türkiye’de bireyci bir toplumun olmaması, yani devletleşmeyi kolaylaştırdı, yani farklı sosyal sınıflar yoktu ve bu nedenle ataerkil düzenden devletçiliğe geçiş çok kolaydı. Bu, beş yıllık planın başarılı bir şekilde uygulanmasını sağlayacaktır”.²³

17 Nisan 1934’te uygulanmaya başlanan “Birinci Beş Yıllık Plan” olarak bilinen Türkiye Cumhuriyeti ekonomisinin gelişmesi ve modernleşmesi için temel belgeyi oluşturdu. Buradaki vurgu sanayileşme ve madencilğe verildi. Buna göre plan, tarım ürünleri işleme, metalurji, ağaç işleme, tekstil fabrikaları vb. sektörlerde yeni madenlerin açılmasını ve fabrikaların inşasını öngörüordu.²⁴ Ankara’daki hükûmetin amacı, hammadde yerine yarı mamul veya nihai ürün ihraç ederek, bitmiş ürün ithalatına bağımlılıktan mümkün olduğunca kurtulmak ve ihracatın değerini artırmaktı.²⁵ Bu amaçla sanayi sektörüne 43.853.000 TL bütçe ayrılmış olup, sektörler gere göre dağılımı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Sanayi Dalı	Belirlenen Miktar
pamuk işletme	18.538.000
kenevir işletme	1.700.000
yün işletme	1.650.000
metal işletme	10.000.000

22 *Ibidem*, s. 8.

23 AY, 411, 10-246, 31. Mart 1934.

24 Planda bir pamuk iplik fabrikası (Kayseri, Bakırköy, Konya yakınlarındaki Egrelî) ve üç dokuma fabrikası, İstanbul yakınlarında ülke ihtiyacının %50’sini karşılaması gereken bir kâğıt fabrikası, cam ve cam üretimi için bir fabrika yapılması öngörüülüyordu. İstanbul yakınlarındaki Beykoz’da şişeler, Kütahya’da seramik fabrikaları, Gemik’te suni ipek fabrikaları, Isparta’da gül yağı damıtma fabrikaları, Keçiburu’da kükürt rafinerileri, Zonguldak’ta yarı kok kömür fabrikaları, Turhal ve Bursa’da şeker fabrikaları, Zonguldak’ta çelik fabrikaları ve ray fabrikaları, Adana yakınlarında bakır madenlerinin açılması öngörüülüyordu, - “Тенденције у спољашњој трговинској политици Турске”, *Привредни преглед Консуларно-привредног одељења Министарства иностраних послова*, 26. Ocak 1935, s. 557.

25 “Преглед светске индустрије”, *Правда*, 18. Nisan 1934, s. 11.

kağıt hamuru üretimi	1.025.000
kağıt üretimi	3.790.000
sunî ipek üretimi	490.000
bakırın çıkartılması	550.000
taş madenciligi ve porselen üretimi	800.000
kimyasal endüstri	2.360.000

Söz konusu meblağlara ek olarak, gerekli meslek elemanlarının yetiştirilmesi için bütçeye 550 bin lira dahil edilirken,²⁶ Kayseri’de bulunan tekstil fabrikasının donatılması için 16.151.000 lira tutarında kredi kullanılmış ve bu miktar da Sovyetler Birliği tarafından Türk hükûmetine sağlanması onaylanmıştır.²⁷ Planın mali uygulaması “Sümerbanka”ya emanet edilmiş, hazırlanmasından ve kontrolünden Ekonomi Bakanı Celal Bayar sorumluydu.²⁸ Yugoslav Dışişleri Bakanlığı, “Birinci Beş Yıllık Plan”ın yaratıcılarının stratejisini analiz ederek, en kaliteli hammaddelerin mevcut olduğu bölgelerde yeni fabrikalar kurmaya çalıştıkları ve aynı zamanda tüm ülkeye eşit olarak dağıtılmaya çalıştıkları sonucuna vardı. Bu şekilde hammaddeler daha iyi kullanılacak, ancak aynı zamanda işçilerin istihdamını da sağlayacak ve bu alanların genel modernizasyonunu yoğunlaştıracaktı.²⁹ *Narodno Blagostanje* dergisinin ekonomi analistlerinin gözlemlerine göre, 20. yüzyılın 1930’larının başlarındaki büyük küresel ekonomik kriz, en çok Türkiye gibi tarımın baskın üretim kolu olduğu ülkelerin ekonomilerini etkiledi. Bu, hükûmeti kısmen Sovyetler Birliği modelini izleyerek, ancak kapitalist ekonominin temel özelliklerini koruyarak sanayileşmenin başlatılmasında bir çıkış yolu aramaya zorladı. Analizde, planın nihai amacının “Türkiye’nin ihtiyacı olan tüm malların ülkede bağımsız olarak üretilmesi ve ihraç edemediği tüm bu hammaddelerin işlenmesi” olduğunu açıklayan Tarım Bakanı’nın açıklamasına vurgu yapıldı.³⁰

26 Plan, birkaç yüz genci eğitim için gelişmiş Avrupa ülkelerine göndermekti. Ayrıca, geleceğin sanayi tesislerinin işçilerinin işe hazırlanacağı bir dizi “akşam okulu” düzenlenmesi planlanmaktadır. - “Петогодишњи план у Турској”, *Народно благостање*, 3. Mart 1934, s. 7.

27 “Обавештајна служба”, *Народно благостање*, 14. Nisan 1934, s. 11.

28 Михајловић, *age.*, s. 115.

29 “Унапређење привреде у Турској”, *Привердни преглед Консуларно-привредног одељења Министарства иностраних послова*, 2. Mart 1935, s. 614.

30 “Петогодишњи план у Турској”, *Народно благостање*, 3. Mart 1934, s. 8.

İddialı bir şekilde tasarlanmış Birinci Beş Yıllık Plan'ın uygulanmasının en önemli ön koşullarından biri, başta elektrik olmak üzere, enerjinin sağlanmasıydı. Türkiye'nin önemli bir hidro potansiyeline (nehirler, göller) sahip olması, Ekonomi Bakanlığındaki yetkilileri bu iş için profesyonel işgücü sağlamaya teşvik etmiş ve bu nedenle İstanbul'daki Mühendislik Okulu'nda elektrik mühendisliği kursu açmaya başlamış, öğrenimlerini bitirdikten sonra devlet hizmetinde en az 20 yıl geçimleri üzere öğrencilere burs sağlamışlardır. Ayrıca, ülkenin elektrifikasyon projesinin geliştirilmesi için, hidroelektrik santrallerinin inşasında uzman olan Alman üniversite profesörü Adolfo Ludin ve 20 yılını Amerika Birleşik Devletleri'nde eğitim ve öğretimle geçiren bir elektrik mühendisi olan Abdullah Hamdi gibi seçkin yabancı uzmanlar işe alındı.³¹

Yeni inşa edilen sanayi kapasitelerinin yakıt olarak hammadde ve kömür madenciliği ile aynı zamanda Türkiye'nin genel ihracat düzeyinin artırılması için ihtiyaçları, maden kaynaklarının daha aktif olarak kullanılmasıyla sağlanmalıydı. Bu nedenle kömür, demir madeni, bakır, krom, kurşun, çinko, antimon, magnezyum ve diğerlerinin üretiminin artmasına katkıda bulunan bir dizi önlem alındı. Örneğin, kömür üretiminin 1924'te 769.000 tondan 1933'te 1.860.000 tona yükselmesine katkıda bulundular, bu da modern işletme yöntemlerinin getirilmesi ve yeni maden kuyularının açılmasının bir sonucuuydu.³² Madencilik üretiminin iyileştirilmesi, 1936 yılında 20.000.000 lira sermaye ile kurulan devlet Eti Bankası tarafından yönetiliyordu. 1938 yılında kontrol edilen madenlerde 763.456 ton kömür (devlet düzeyindeki üretimin %29.49'u), 208.000 ton krom, 5.000 ton rafine bakır vb. çıkarılmıştır.³³

1933 ve 1934 yıllarında hükümetin dış ticaret dengelerini dengeleme isteği doğrultusunda, 1933 ve 1934 yıllarında dış ticaret ortakları ile takas esaslarına göre yeni ticaret anlaşmaları yapılmıştır. Böylece dünya ekonomik krizinin

31 Hamdi, New York'taki Columbia Üniversitesi'nden elektrik mühendisliği bölümünden mezun oldu ve profesörü, Sırp asıllı ünlü bilim adamı Mihailo Pupin'di. Öğreniminin ardından enerji sektöründe önemli projelerde görev almış ve 12 yıl boyunca Cooper Union School of Engineering'de profesör ve Columbia Üniversitesi'nde öğretim görevlisi olarak çalışmıştır. - "Електрификација Турске почела је по новом петогодишњем радном плану", *Време*, 22. Мај 1935, s. 7.

32 "Обавештајна служба", *Народно благостање*, 26. Ошак 1935, s. 14.

33 "Улога банака у изградњи турске индустрије и рударства", *Народно благостање*, 9. Ејлүл 1939, s. 8.

etkisiyle XX. yüzyılın 30'lu yılların başlarında uygulanan dış ticarete kota sistemi, olumsuz sonuçlarını gösterdiği için terk edilmiştir. 1933 yılında Türkiye ekonomisinin ihracatı bir önceki yıla göre %8 oranında azalırken, ertesini yıl 1934 yılında yeni takas modeli sayesinde canlanma belirtileri göstermiştir, bu oran %6 artmıştır.³⁴ Bu, sanayileşmeye dayalı Birinci Beş Yıllık Plan'ın uygulanmasını daha da iyileştirdi, çünkü Türkiye'ye makine ve teçhizat ihraç eden ülkeler, fiyatları piyasa ortalamasından daha yüksek olsa bile Türk malı ithal etmek zorunda kaldılar.³⁵

“Birinci Beş Yıllık Plan'ın” uygulanması sırasında elde edilen olumlu sonuçlar, Türk hükümetini 1936'nın başlarında yeni bir plan tasarımına başvurmaya teşvik etti, böylece ekonominin modernleşme sürecinin devamı vurgulanarak, sanayileşme aynı hızla devam etti.³⁶ *Narodno Blagostanje* dergisinin verilerine göre, devlet bütçesine bu amaçla 95.000.000 lira ayrıldı.³⁷ Uygulaması 15 Haziran 1937'de başladı ve Türk Ekonomi Bakanı'na göre, bataklıkların kurutulması ve tarım arazilerinin sulanması, meyve üretiminin yaygınlaştırılması,³⁸ yeni madenlerin açılması, yeni çelik fabrikalarının inşası ve bir motor fabrikasının açılışı gerçekleştirildi.³⁹

1939'da hükümet, devlete ait işletmelerin yönetimini yeniden düzenleme kararı aldı, çünkü uluslararası düzeyde kötüleşen siyasi kriz koşullarında, belirli ekonomik dalların faaliyetlerini birbirine bağlamak için ek merkezleşme ihtiyacı olarak algılandı. Bu nedenle, o zamana kadar devlet bankaları tarafından yönetilen ve devlet sermayesinin katılımının %50'den fazla olduğu şirketlerin yönetimini devralacak bir müdürlük kurulması planlanmıştır.⁴⁰ İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve Akdeniz'deki silahlı

34 “Тенденције у спољашњој трговинској политици Турске”, *Привредни преглед Консуларно-привредног одељења Министарства иностраних послова*, 26. Ocak 1935, s. 557.

35 “Унапређење привреде у Турској”, *Привредни преглед Консуларно-привредног одељења Министарства иностраних послова*, 2. Mart 1935, s. 614.

36 Planın geliştirilmesinden sorumlu komisyonun başkanı Ekonomi Bakanı Celal Bayar'dı. - “Planska privreda”, *Narodno blagostanje*, 1. Şubat 1936, s. 16.

37 “Planska privreda”, *Narodno blagostanje*, 26. Haziran 1937, s. 12.

38 Planda 1.500.000 liralık meyvecilik yatırımları öngörülüyordu. Bu paranın en büyük kısmı, Karadeniz kıyılarında yeni elma, şeftali ve asma bahçelerinin ve bunların işlenmesi için fabrikaların yetiştirilmesinde kullanılacaktı. Bu şekilde planın uygulanması sonunda Türkiye'den yapılan meyve ihracatının değerinin 10.000.000 liraya ulaşması bekleniyordu. - “Польопривреда”, *Narodno blagostanje*, 29. Aralık 1936, s. 10.

39 “Турска уводи нови петогодишњи план”, *Време*, 12. Haziran 1937, s. 8.

40 “Uloga banaka u izgradnji turske industrije i rudarstva”, *Narodno blagostanje*, 9. Eylül 1939, s. 9.

çatışmalar, Türk hükümetini ekonominin geliştirilmesi ve modernizasyonuna yönelik planlarını önemli ölçüde azaltmaya, yani bu amaçlar için tahsis edilen paranın büyük bir bölümünü silah ve diğer savaş malzemeleri satın alma işlemlerine yönlendirmeye zorladı.⁴¹ Bu şekilde “İkinci Beş Yıllık Plan’ın” planlanan kapsamda uygulanması mümkün olmamış, bu da Türkiye’nin ekonomik büyümesinin yavaşlamasına neden olmuştur.

Sonuç

1923-1941 döneminde Türk ekonomisinin modernleşmesi Türk devletini ve toplumunu geleneksel muhafazakarlığın yıkıcı etkisinden, Osmanlı İmparatorluğu’nun olumsuz mirasından koparmayı amaçlayan Kemalist otoritelerin genel reformları bağlamında gerçekleşti. Ekonomik ilişkiler alanında bir tür batılılaşma, belirli bir modelde belirgin bir devletleştirme ve büyük ölçüde Sovyetler Birliği modeline göre, ancak kapitalist ilke temelinde oluşturulan planlı bir çalışma ekonomi yoluyla uygulandı. Hükümet, farklı kontrol mekanizmalarıyla ekonomik akışların gelişimini ve modernizasyonunu yönetti, ülkenin sanayileşmesine vurgu yaptı, o zamana kadar neredeyse yalnızca tarımsal temellere, yani tarım temellerine dayanan, birincil faaliyet olarak tarımla Türk ekonomisinin fizyonomisini değiştirmeye çalıştı. Sanayileşmenin ön koşulu olarak madencilik, ulaşım ve enerji sektörü geliştirildi ve (modern agroteknik önlemler, kaliteli hayvan ırkları, kaliteli tohumlarla) tarım alanında modernizasyonunda ısrarla duruldu edildi.

Bütün bu faaliyetler Yugoslav hükümeti, yani Türkiye Cumhuriyeti’ndeki diplomatik temsilcileri ve ekonomi uzmanları ile profesyonel ve günlük basın tarafından dikkatle izlendi. Yugoslav ekonomistleri, Türkiye’de yürütülen ekonomik eğilimleri ve modernleşme prosedürlerini inceleyerek, Yugoslavya Krallığı’ndaki ekonomik koşulları iyileştirmek için kullanacakları bazı sonuçlara varmaya çalıştılar.

41 “Trgovina”, *Народно благостање*, 24. Haziran 1936, s. 10.

Kaynaklar

“Тенденције у спољашњој трговинској политици Турске”, *Привредни преглед Консуларно-привредног одељења Министарства иностраних послова*, 26. Осак 1935.

“Унапређење привреде у Турској”, *Привредни преглед Консуларно-привредног одељења Министарства иностраних послова*, 2. Март 1935.

“Трговина”, *Народно благостање*, 24. Назиран 1936.

“Турска уводи нови петогодишњи план”, *Време*, 12. Назиран 1937.

“Planska privreda”, *Народно благостање*, 26. Назиран 1937.

“Моторизација саобраћаја земаља југоисточне Европе нагло се развија”, *Народно благостање*, 21. Осак 1939.

“Uloga banaka u izgradnji turske industrije i rudarstva”, *Народно благостање*, 9. Еулүл 1939.

Đorđević, Boško, *Pregled ugovorne trgovinske politike od osnivanja države Srba, Hrvata i Slovenaca do rata 1941. godine (sa dopunom Dr. Save Obradovića o plurilateralnim sporazumima Jugoslavije 1934-1941. i predgovorom akademika Mija Mirkovića)*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1960.

Наков, Дџенгиз, *Istorija savremene Turske*, BAL-TAM, Prizren, 2011.

Михајловић, П. Драгослав, *Привреда савремене Турске*, “Балкански институт”, Београд, 1937.

Марковић, Ј. Предраг, “Теорија модернизације и њена критичка примена на међуратну Југославију и друге источноевропске земље”, *Годишњак за друштвену историју*, S 1, 1994.

АУ, Фон: 370, Куту: 6, Каџит: 524, Тарих: 28. Еким 1925.

АУ, Фон: 411, Куту: 10, Каџит: 57, Тарих: 6. Осак 1926.

“Модернизирање Турске”, *Застава*, 23. Касим 1927.

“Економски развитак Турске”, *Застава*, 23. Шубат 1928.

“Обавештајна служба”, *Народно благостање*, 14. Аралик 1929.

“Нова турска индустријска банка”, *Правда*, 27. Еулүл 1933.

- “Научна обнова турске пољопривреде”, *Политика*, 6. Аралик 1933.
- “Петогодишњи план у Турској”, *Народно благостање*, 3. Март 1934.
АУ, Фон: 411, Куту: 10, Кауит: 246, Тарих: 31. Март 1934.
- АУ, Фон: 411, Куту: 10, Кауит: 328, Тарих: 10. Нисан 1934.
- “Обавештајна служба”, *Народно благостање*, 14. Нисан 1934.
- “Преглед светске индустрије”, *Правда*, 18. Нисан 1934.
- “Обавештајна служба”, *Народно благостање*, 26. Осак 1935
- “Planska priveda”, *Народно благостање*, 1. Шубат 1936.
- “Пољопривреда”, *Народно благостање*, 29. Аралик 1936.
- “Освећење пруге Сивас-Ерзерум”, *Време*, 25. Еким 1939.
- “Стање железничког саобраћаја у Турској”, *Време*, 6. Аралик 1940.

Ekler

Ek 1: TC Merkez Bankası - Ankara. (Михајловић, *age.*, sayfasız)

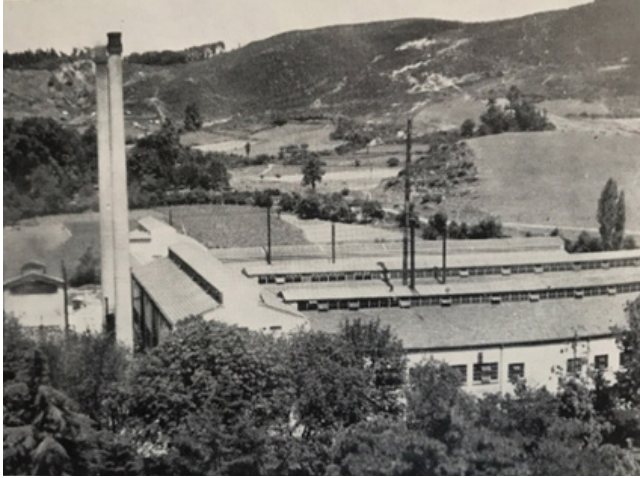
Ek 2: Kömür madeni - Zonguldak. (Михајловић, *age.*, sayfasız)

Ek. 3: Bakır madeni – Ergani. (Михајловић, *age.*, sayfasız)

Ek. 4: Tekstil fabrikası- Kayseri (Михајловић, *age.*, sayfasız)

Ek. 5: Cam fabrikası – Paşabahçe (Михајловић, *age.*, sayfasız)

Ek. 6: Liman manzarası – İstanbul (Михајловић, *age.*, sayfasız)

